

A társadalom kettős szerkezete

Szegedi Tudományegyetem, Jogbölcseleti és Jogsociológiai Tanszék
H-7622 Szeged, Rákóczi tér 1.; e-mail: pokolb@justice.com

A társadalom tudományos vizsgálata jórészt az egyes jelenségek, események mögötti stabilabb struktúrák feltárására irányul, és ezek hatásának felmutatására az egyes társadalmi történetekben. Egy társadalmat akkor ismertünk meg igazán, ha főbb strukturális meghatározóit fel tudtuk tárni, és így akár a társadalom jövőbeli történetének egy részét is prognosztizálni lehet. A társadalomtudományi kutatások egyik legalapvetőbb kérdése így arra vonatkozik, hogy milyen főbb elméleti megközelítések alakultak ki a társadalom struktúráit, vagy más szóval: szerkezetét illetően.

Sok-sok elmélet elemzése és összehasonlítása után (lásd Pokol 1987, 1988a, 1991, 1996, 1999) úgy tűnik, hogy a társadalmi szerkezet feltárásának két eltérő irányba futó vonulatát láthatjuk, noha adódtak és adódnak olyan elméletek is, melyek mindkét vonulathoz igyekeztek összefogni egyes mozzanatokat. A legelterjedtebb elméletek azonban a két szembenálló vonulat valamelyikébe tartoznak, és csak az adott elméleti vonulat szemszögéből emelnek ki strukturális meghatározókat, és ennek tükrében figyelik a társadalmi történetekre tett strukturális hatásokat. Az egyik vonulatot a mai elméletek közül legtisztábban a funkcionális rendszerelmélet adja, míg a másikat a marxi elmélet.

A két szembenálló elméleti vonulat két teljesen eltérő társadalmat ragad meg. A funkcionalista rendszerelmélet elemzéseiben a társadalom mint funkcionális szerkezet tárul fel, míg a marxi elmélet a társadalom uralmi szerkezetét mutatja fel. Az egyes társadalmi eseményeket és történeteket magyarázandó, mindkét elméleti vonalon belül konkrét elemzések tömege jött és jön létre folyamatosan, a vonulat elméleti premisszáinak megvilágítása által adott keretben, és az adott vonulaton belül szemlélődő kutató számára ez rendszerint elegendő a vizsgált esemény vagy társadalmi történet megértéséhez. Míg a társadalom funkcionális szerkezetét szem előtt tartó kutató számára az eseményt funkcionális kényszerek és ezt közvetítő intézményi mechanizmusok hozták létre, és ő az ezt kifejező ható okokat, összefüggéseket látja, addig az uralmi szerkezet háttéréből szemlélődő számára ugyanaz esemény az uralkodó osztály, csoport, elit vagy azok közötti küzdelem által meghatározott, illetve más osztályok, embercsoportok elnyomásának kifejeződése.

Nézzük meg, hogy miként jött létre a társadalomelméleti változások során a két elméleti vonulat különválása, milyen egyoldalságokat hozott ez magával, és hogyan lehetne összekötni a két eltérő társadalomszemléleti módot ahhoz, hogy a társadalom funkcionális és uralmi szerkezetét együtt tudjuk figyelni.

A két elméleti vonulat különválása

Ha a ma létező kettévált és egymás mellett létező két fő társadalomelméleti vonulat szempontjából nézzük át a társadalomelméletek történeti változásait, akkor az 1800-as évek közepéig kell visszanyúlni. Karl Marx gazdaságközpontú társadalomelmélete a makrotársadalom elméleti leírására ekkor jött létre, és ez széles körben ismertté is vált. Marx a társadalmat, mint az embercsoportok küzdelmét írta le, és rögtön csatolta is elméletéhez a politikai harc szükségességét a fennálló uralmi szerkezettel szemben. A rendszeresebbé váló neutrális társadalomtudományi elemzések az 1800-as évek utolsó évtizedeitől így már a társadalom uralmi szerkezete leírásának ismeretéből és a közvetlen politikai harcba belefonódó társadalomelmélet megítéléséből indulhattak ki. Utólag, az eltelt másfél évszázad tapasztalatainak birtokában azt lehet mondani, hogy egyrészt miközben Marx elméletének továbbfejlesztésével folytatódott a társadalom uralmi szerkezetének elemzése – részben közvetlenül a politikai harcok mellé, részben a kibomló egyetemi-akadémiai szférába telepedve –, addig másrészt megindult egy olyan, a politikai szférától distanciálódott elméleti fejlődés, amely végül félretolta az embercsoport-küzdelmek és az uralmi szerkezet elemzését, és alapvetően a társadalom funkcionális tagolódását és funkcionális intézményi mechanizmusait ragadta meg „a” társadalomként.

A társadalom funkcionális dimenziója felé az első jelentősebb lépést Émile Durkheim tette. A korai előfutárok – August Comte, Frederic Le Play, Herbert Spencer stb. – munkáira alapozva kiformalódó tudományos társadalomvizsgálat nagy alakjaként Durkheim a természettudományok módjára üzött és a közvetlen politikai, morális és vallási szempontoktól megtisztított társadalomtudományi módszerrel igyekezett megalapozni, noha első nagy művében – talán Herbert Spencer hatására – még nem idegenkedett a biológiai analógiák használatától (lásd 1893-ban megjelent társadalmi munkamegosztásról írt könyvének magyar fordítását: Durkheim 2001). Míg Marx számára – és általában a társadalomvizsgálat korai alakjai számára – a társadalom alapegységeit az egyes emberek jelentették, és eltérések inkább abból adódtak, hogy milyen szélesebb emberközösségbe ágyazták be az egyes embereket – pl. Comte és Le Play a család szerepét emelte ki a társadalom embercsoportjai közül – addig Durkheim az egyes emberektől tudatosan eltávolodva a természettudományi kutatások „tényei” mellett a társadalmi tények megragadására törekedett. Objektív társadalomtudományi kutatás csak akkor lehet, szögezte le, ha az egyes emberek szubjektivitásától, elképzeléseitől elvonatkoztatva, kényszerítő társadalmi tényeket tudunk találni: „E tények az egyénekhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, melyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre” (Durkheim 1978: 27). Durkheimnek egy másik elszakadása a társadalom embercsoport-struktúrájától és lépése a társadalom funkcionális dimenziója felé a társadalmi munkamegosztásról szóló elemzése volt az 1890-as években. Noha elemzése még az akkor bevett „munkamegosztás” fogalmat használta, ténylegesen már az egyes társadalmi alapfunkciók körül szerveződő tevékenységszférákat tartotta szem előtt elemzéseiben a primitívebb fokon lévő emberközösségek mechanikus szolidaritásától a fejlettebb társadalmak organikus szolidaritása felé mutató társadalomszerveződés változásairól (lásd ennek részletes elemzését Némedi 2001: 405–431).

Más oldalról járul hozzá a társadalom embercsoport-szerkezetétől való elszakadás-hoz Georg Simmel, német társadalomtudós szintén az 1890-as években és a századforduló után írt műveivel. Ő szintén azt az addig nem bolygatott előfeltevést kérdőjelezte meg, amely a társadalom felépülésének alapegységeként az egyes embert tekintette, és a társadalmi képződményeket az egyes emberek és embercsoportok szempontjából vizsgálta. Simmel azonban más irányban indult el, mint Durkheim. Ő azt emelte ki, hogy a városiasodó társadalmakban az egyes társadalmi képződmények már egyre kevésbé az egyes emberek teljes személyiségén nyugszanak, hanem csak egy-egy szerepben kerülnek bevonásra a résztvevő és működtető emberek az intézményekbe: „A szállító, a pénzhitelző, a munkás, akiktől az emberek függenek, egyáltalán nem hatnak személyiségként, mert mindegyiküknek csupán egyik oldala lép be a kapcsolatba azzal, hogy árút szállít, pénzt kölcsönöz, munkát teljesít, és egyéb meghatározó vonások egyáltalában nem jönnek számításba (...). A korszerű munkamegosztás ugyanúgy eltünteti a személyeket funkcióik mögé, mert hiszen csak egyik oldalukat engedi érvényesülni, miközben a többi háttérbe szorul – a személyiség végeredményben a funkciók összessége” (Simmel 1973: 59). Simmel így az embert, mint a társadalmiság alapegységét felbontotta, és legfeljebb mint a szerepek halmaza jön csak be az elméleti elemzésbe. Az egyes társadalmi képződmények pedig mint a különböző szerep-tevékenységek (normák, ismeretek) együttese kerülnek megfogalmazásra (Simmel 1890).

Durkheimmel és Simmellel egy időben Max Weber néhány elméleti meglátása hozott fontos áttörést, és vált utólag fontossá az embercsoport-küzdelmekként és embercsoport-tagoltsággként felfogott társadalomképtől való elszakadásban is. Weber a társadalomtudományi elemzés kiindulópontjává a társadalmi cselekvési típusokat tette (célracionális, értékrationális, emocionális és tradicionális cselekvések), és az egyes társadalmi tevékenységek szerveződését az egyes cselekvési típusok alapján elemezte (lásd Weber 1987: 51–80). A gazdaságot, a közigazgatást, a tudományt, a vallási tevékenységet mint a célracionális és más cselekvési típusok megjelenését és változásait vizsgálta, és az egyes cselekvési szférákban az eltérő cselekvések dominanciáját mutatta ki. Például a célracionalitás uralomra jutását a gazdasági-vállalkozói tevékenységekben, a jogszolgáltatásban, a tudományban, a közigazgatásban, és ezzel együtt a tradicionális cselekvések terrénjának visszaszorulását az újkori európai társadalomfejlődésben. Az egyes tevékenységszférákban eltérő cselekvési típusok dominanciájának bemutatásával, illetve az egyes szférákat irányító értékszempontok differenciálódásával a társadalom funkcionális differenciálódását írta le sok szempontból – ahogy előtte néhány évvel Durkheim is tette a társadalmi munkamegosztás elemzésével –, de Weber sem használta a funkcionális differenciálódás elnevezést. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha ezt annak is tulajdonítjuk, hogy az 1800-as évek utolsó évtizedeiben az angol Herbert Spencer a társadalmat biológiai analógiákkal elemezve – mint a fejlődéssel differenciálódó szervekkel rendelkező testet – a funkcionális differenciálódás eszméjét diszkreditálta a sui generis társadalmiságot megragadni igyekvő társadalomtudományi közvélemény előtt, és Weber került e ezert ezeket a kifejezéseket.

A következő szociológus, aki sokat tett a társadalom funkcionális szerkezetének középpontba emeléséért, Talcott Parsons, amerikai szociológus volt. Parsons – néhány évvel az említett európai szociológusok életművének lezárulása után – tudatosan egy szintézisre törekedett már az 1920-as évek végétől Durkheim, Simmel és

Weber eleméleteit illetően. (Lásd részletesen: Pokol, 1987: 160–166). Noha a három életmű jórészt egymástól függetlenül és egymásra nem reflektálva jött létre – és a kortársak egymást kizáró elméleteknek tekintették ezeket – Parsons utólag és elfogulatlanul tanulmányozva a kész életműveket egy egységes elmélet körvonalait tudta felfedezni bennük. Fontos volt, hogy együtt szemlélve a különböző elméleti megoldásokat, mint ugyanannak a törekvésnek eltérő megfogalmazásait tudta megragadni Durkheim, Simmel, Weber különböző elemzéseit. Például Simmel szerep-kategóriáját és Weber cselekvés-kategóriáját, mint a társadalmiság felbontásának eltérő alapegységeit tudta megvilágítani. Így az „ember”, a „szerep”, a „cselekvés” mint az egyre mélyebb felbontóképességre jutott elméleti fejlődés tárul a szemünk elé, amihez Parsons megfogalmazza saját elméleti pontosítását is: a társadalmiság alapegysége az „egységnyi cselekvés” [„unit act”] (lásd Parsons 1937: 743). A fizikai és a biológiai világ fölött szerveződő társadalmi valóság sajátlagos anyaga így nem az „ember” és az „embercsoportok”, hanem a szerepek és a cselekvések összerendeződései. Parsons ezt a törekvést Durkheimtól vette át, de vele szemben a biológiai analógiákra építkező spenceri elmélet, benne a funkcionális differenciálódással és a rendszerek szerveződésével, már csak mint elvetendő elmélet jelenik meg. „Spencer halott” – kezdte 1937-es könyvének elemzéseit, értve ezalatt azt, hogy halott már az a társadalomelmélet, amely nem a sajátlagos társadalmiság kidolgozásán keresztül közelíti meg a társadalom szerkezetét.

Fontos továbblépés volt Parsons elméleti továbbfejlődésében a társadalmi képződmények megragadására a „rendszer” és az „alrendszer” fogalmának behozatala. Durkheim, Simmel és Weber nem használta elemzéseik közben ezeket a fogalmakat, és például Webernél a társadalmi szférák elkülönülését találjuk erre, vagy a jogot, a gazdaságot, a tudományt, közigazgatást, vallást stb. megnevezve, amikor a társadalom belső szféráit elemzi. Parsons az 1930-as években a főként elméleti biológusok által kidolgozott általános rendszerelmélet fejleményei kapcsán kezdett foglalkozni az 1940-es években a rendszerelmélet társadalomra alkalmazhatóságával (lásd önéletrajzi írását 1975, magyar nyelven Pokol 1987: 188–190). Néhány éves kutatás után kibővítette az 1937-es cselekvéselméleti szintézisét, és a *The Social System* című 1951-es könyvében a társadalmat mint rendszert, és az egyes funkcionális tevékenységszférákat mint társadalmi alrendszereket írta le, melyek egymással input-output kapcsolódásokkal működtetik a társadalmi összrendszert. Későbbiekben Parsons az egyes társadalmi alrendszereket részletesen is külön kötetekben elemezte, majd az 1960-as években a társadalmi evolúciót, mint az egyes funkcionális alrendszerek differenciálódását ragadta meg (Parsons 1966). A társadalmiság sajátlagos anyaga – szerepek, cselekvései típusok –, így mint szereprendszerek és cselekvési rendszerek, illetve ezek funkcionális differenciálódása kerülnek megfogalmazásra a parsonsi elméletben. Az a gondolat, amely Durkheimnél az emberi társadalmak fejlődésében a mechanikus „szegmentáris” tagozódástól az egyre szervezettebb viszonyrendszert létrehozó funkcionális tagozódásig terjed, vagy Simmelnél a szerepdifferenciálódás mentén végbemenő szociális differenciálódás elméleteként, Herbert Spencernél a strukturálatlan hordatársadalomtól a funkcionálisan differenciálódott nemzetállamokig terjedő fejlődésként jelenik meg, Parsonsnál az általános rendszerelmélet belátásaira alapozva jelenik meg újra. Az európai klasszikusok mellett feltehetően hatással volt Parsonsnak erre a gondolati

fejlődésére az is, hogy az 1920–30-as évek fordulóján Williams I. Thomas és Florian Znaniecki *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* című munkájukban általános elméleti keretként az egyes cselekvési szférák elkülönülését használták, és ennek egyik fő mozzanata a differenciálódó cselekvési szférákban az eltérő értékorientálódás kiemelése volt, és annak hangsúlyozása, hogy e differenciálódás után az egyes cselekvési szférák közömböseké válnak más szférák értékszempontjai felé (lásd módszertanilag ennek kifejtését: Znaniecki 1934). A társadalom funkcionális szerkezete így már Parsonsnál a középpontba került, és bár az embercsoportok mint „kollektívák”, vagy mint „professziók” még jelen vannak a társadalmi alrendszerek tartozékaiként, az egyes embercsoport-küzdelmek, az uralkodás és az elnyomás léte és ezek mechanizmusai teljesen háttérbe szorulnak a társadalmi alrendszerek és az össztársadalom elemzésében.

A funkcionális személet továbbvitelében a német Niklas Luhmann játszott fontos szerepet, két szempontból is. Az egyik oldalról fontosak továbbfejlesztései a parsonsi elmélet egyes összetevőit illetően, és másik oldalról az adja fontosságát, hogy rajta keresztül behatolt a parsonsi elmélet a német társadalomelméleti gondolkodásba. Luhmann egyik fontos elméleti korrekciója, hogy a Parsonsnál analitikai és nem reálisan-empirikusan létező természetű társadalmi alrendszerek ártértelezésre kerültek. Ő abból indult ki, hogy a társadalom funkcionális tevékenységei – legalábbis az európai és a belőle kinövő észak-amerikai társadalomfejlődésben – a valószínű történeti változások szintjén is egyre inkább funkcionálisan differenciálódtak, és hogy ki lehet mutatni azokat az empirikusan létező mechanizmusokat, melyek mentén megvonják az egyes funkcionális alrendszerek határait egymással szemben (lásd Luhmann 1965, 1970). Az európai társadalmi fejlődésben az újkortól egyre inkább funkcionálisan differenciálódnak egymástól a gazdaság, a politika, a vallási szféra, a tudomány, a jog, az oktatás stb. társadalmi alrendszerei, és egy-egy bináris kód körül szerveződnek meg ezek, illetve építenek ki egymástól elkülönült, belső logikákat. A luhmanni elméletben már teljesen eltűnik a társadalom uralmi szerkezete és általában az embercsoport-tagoltságok és küzdelmek dimenziója az egyes társadalmi történések elemzéséből. Itt már csak a társadalom funkcionális szerkezete és ennek hatásai jelennek meg az események elemzése során. Luhmann expliciten is utal arra, hogy véleménye szerint az egyes befolyásos individuumok uralkodó embercsoporttá szerveződése már nem lehetséges a mai funkcionális differenciálódások miatt: „...a társadalom domináló struktúráiban kétség kívül vannak úgynevezett 'konfliktus-csomópontok' a nagy apparátusok menedzsmentje, a politikai befolyás és a tudományos presztízs között, tehát mintha egy elitstruktúra létezne. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük a jelenséget, akkor láthatjuk, hogy itt csak személyekről van szó, akik bizonyos magas presztízzsel bíró pozíciókat töltenek be, amikor 45-65 év közötti korban vannak, de amely életszakasz az élettartam alig negyedét teszi ki, és semmi esély sincs arra, hogy a privilegizált feltételeket a családtagjaira tovább örökössék.” (Luhmann 1987: 5–6) Egy másik tanulmányában ehhez azt fűzi hozzá, hogy a különböző alrendszerek értékelése szerint sikeres kiemelkedők *egységesen mint csoport* nem tudnak fellépni, és már ezért sem tudnak mint uralkodó osztály dominálni: „Már csak azért sem lehet egy 'uralkodó osztályról beszélni’ – és most toljuk félre, hogy ez sajnálatos vagy üdvözlendő – mert mint osztály ezek együtt nem konfliktusképesek. Ezentúl – szemben a régi felső rétegekkel – hiányzik

számukra a lehetőség, hogy a sikereiket családi átöröklés révén stabilizálják (Luhmann 1984: 72). Luhmann még azt is megengedi, hogy az egyes alrendszerek sikeres teljesítményei korlátozottan átvihetők más alrendszerbe is, de tartósan privilegizált embercsoport, mint egy „uralkodó osztály”, nem tud kialakulni. Szemben tehát a korábbi társadalmi evolúciós fázissal, amikor az egyes társadalmi funkciókat egy-egy zárt embercsoporthoz (kasztokhoz, rendekhez) kötötte a társadalomszerveződés – vagyis a stratifikációs társadalmakban – a mai funkcionálisan differenciálódott társadalmakban már nem tudnak létrejönni ilyen ösztársadalmilag ható domináns embercsoportok.

Luhmann beemelte a Parsonstól átvett és továbbfejlesztett funkcionalista rendszerelméletbe a Dilthey-re és Husserl-re visszamenő megközelítést a társadalmi világ értelmi felépítettségére (lásd erre vonatkozó tanulmányának magyar nyelvű fordítását: Luhmann 1987). A fizikai és a biológiai létszférák felett szerveződő társadalmiság – vagy Luhmann fogalmait használva: szociális rendszerek – anyagát az értelem [„Sinn”] jelenti, és az értelmi rögzítések szavakban, normákban, szimbólumokban megjelenése, ezek közös szocializációja a cselekvők és a kommunikációk résztvevői által, illetve mindezek millió és millió kommunikációban és cselekvésben megjelenő forgalma adja a társadalom működését. Ezzel a bővítéssel az a törekvés, hogy mind az egyes ember szubjektumától, mind a fizikai és a biológiai világtól elkülönülten lehessen elméletileg rekonstruálni a társadalmi világ önálló szerveződését, sikeresen megvalósulni látszott. Noha nagy kritikákat is kapott Luhmann, hogy elméletéből kirekeszti az embert, és így nem humánus, nem emberközpontú társadalmi képet ad (lásd pl. Grimm 1974; Giegel 1975), de felmerült az is, hogy a cselekvők így kiesnek a társadalom formáló erőinek szerepéből (lásd Schimank 1985, 1988).

Luhmann kitartó elméleti kritikusa az 1960-as évektől Jürgen Habermas volt, aki korábban a marxista és az ezt továbbvivő Frankfurti Iskola elméleti vonulataiból indult ki, de Luhmann-nal vitázva, és az ő mestereként Németországba behozott parsonsi elmélet hatására sok szempontból maga is eltolódott a társadalom uralmi szerkezetének elemzésétől. Az 1981-ben megjelent főművében, a kommunikatív cselekvések elméletét kibontó könyvében egyik fő elméleti támpontjává a parsonsi elmélet vált, különösen ennek cselekvéselméleti vonala, és a makrotársadalom szerkezetét az életvilág illetve az instrumentális racionalitás szerint működő rendszerek együtteseként írta le (Habermas 1981). Bár jóval kritikusabb a társadalom funkcionális szerkezetének változásait illetően, mint Luhmann, és a modern társadalom-fejlesztést mint a mindent eluraló piaci-gazdasági és a politikai-közigazgatási rendszerek romboló tendenciáinak kialakulását és ezeknek az életvilág közösségiségét gyarmatosító vonásait kritizálja, de ez a kritika megmarad a funkcionális szerkezeten belül. Habermas lemond arról, hogy a társadalom uralmi szerkezetét, a tőkécsoportok egymással való küzdelmeit, uralmi mechanizmusait és a társadalmi elnyomást elemezze, és valahogy összekösse ezt az életvilág, illetve a rendszerek dinamikájával. Habermasnak ez a fordulata azért is nagyon fontos, mert a marxista Frankfurti Iskola kritikai vonulata jelentette a modern társadalom uralmi szerkezetének elemzésének egyik letéteményesét. Így Habermas elfordulása az uralmi szerkezettől és a kritikai elemzéseinek átültetése a funkcionális szerkezet keretei közé nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a baloldaliságot nyíltan deklaráló szerzők egy részének társadalmi elemzéseire egyre kevésbé azt uralkodás és az elnyomás konkrét mechanizmusaira

irányulnak, mint inkább az alsóbb néprétegek rossz helyzetének bemutatására, és annak sürgetésére – esetleg aktivista politikai mozgalmak keretében –, hogy növelni kell a szociális hálókat és az erre fordítandó összegeket. A valamikori elemzések az uralkodó osztályról, elitről és elnyomó technikáik feltárásáról, így jórészt irányt váltottak, és a baloldali marxi hagyományokat vállalók jelentős részénél egyszerűen egy nagyobb fokú szociális érzékenység demonstrálására szűkült. Habermas kiemelkedő tekintélye az elmúlt évtizedekben a baloldali-kritikai társadalomtudós csoportok között nagyban hozzájárult az ilyen irányú változásokhoz.

A luhmanni funkcionalista rendszerelmélet belső kritikája

A luhmanni elmélet Németországban, majd az 1970-es évek végétől már a világ egészének társadalomelméleti gondolkodásában nagy hatást ért el. Az egyes funkcionális alrendszereknek az európai történelmi fejlődésben végbemenő differenciálódása és önálló alakban való megjelenése az egyes szaktörténeti kutatásokban már alapos kimutatásra került, még ha ezek nem is kötődtek össze egy egységes társadalomtörténeti tablóban. De kisebb elméleti tudatossággal Luhmannon kívül más Parsons-követő elemzők is vizsgálni kezdték az 1960-as évek közepétől a társadalom funkcionális tagozódásának történeti lefolyásait. Így a Parsons-ihletésű modernizációelméletek a szekularizációt, a piacgazdaság logikájának elkülönülését, a modern írott jog kiemelkedését a szokásjogi jogképződésből, a tudomány, a művészetek elkülönülését és még egy sor alrendszer differenciálódását tekintették a modernizáció főbb történeti aspektusainak (lásd pl. Eisenstadt 1963, 1964). Ezek az elméletek azonban, miközben Parsons társadalmi alrendszer-elemzéseiből indultak ki, nem vették maguk elé azt az elméleti feladatot, hogy az ő analitikai alrendszer felfogását, amely csak négy analitikai alrendszert ismert el, és ezekre így nem volt kidolgozva az empirikusan létező határmegvonások felmutatása, tehát hogy utólag kidolgozzák és tényekkel igazolják az empirikus határmegvonás megoldásait.

Luhmann elméleti igényessége nem engedte meg, hogy ő is így hajtsa végre az analitikai alrendszerek átértelmezését, és az 1960-as évek második felében több kísérlet után arra a megállapításra jutott, hogy egy-egy alrendszer cselekvései és kommunikációi úgy tudnak elkülönülten megszerveződni, hogy egy saját univerzális bináris kód (vagy bevettebb magyar szót használva: univerzális értékduál) köré szerveződnek. A tudomány alrendszere az igaz/hamis, a jog alrendszere a jogos/jogtalan, a gazdaságé a rentábilis/nem rentábilis, a politikáé a kormány/ellenzék stb. értékduál köré szerveződik, és ezzel egymástól eltérő belső logikák, nyelvezet és gondolkodásmód is létrejön az elkülönült alrendszerekben. Össztársadalmilag az ilyen elkülönült alrendszerekből álló szerveződés hatékonyabb és rugalmasabb, mint a hagyományosabb és összefonódó tevékenységekben a funkcióit ellátó társadalomban lehetséges. Luhmann hangsúlyozza, hogy az elkülönült alrendszerekben domináló helyzetbe kell jutnia az adott értékduálnak, és a többi értékduált háttérbe kell szorítani ahhoz, hogy folyamatosan fennálljon a funkcionális elkülönültsége, és ne roppanjon össze az ilyen társadalom funkcionális differenciáltsága.

Számomra ez a gondolat volt az alapvető az 1980-as évek második felében, amikor – elfogadva Luhmann elméletét – megkíséreltem konzekvensen végig gondolni az

egyres alrendszerekben a központi értékduálon orientálódás kizárólagosságának biztosítását, és az attól idegen további értékszempontok folyamatos háttérbe szorításának megvalósítását illetve ezek mechanizmusait (lásd Pokol 1988b; 1990). Nagyon hamar nyilvánvalóvá vált azonban előttem, hogy ez csak az egyes funkcionális alrendszerekben professzionálisan tevékenykedők esetében lehetséges, hisz ezeket szocializálták jogásszá, művésszé, tudóssá, politikussá stb. úgy, hogy az adott alrendszer központi értékduálja szerint fogják fel a világot, és e szerint gondolkodjanak, alakítsák döntési szelekcioikat. De az alrendszerek kényszerítő és jutalmazási mechanizmusai is csak a professzionálisan egy életen át az alrendszeren belül tevékenykedőket tudják irányítani arra, hogy „feszesen” tartsák az alrendszer határait, és kitartsanak az adott értékszempont kizárólagossága, vagy legalábbis dominanciája mellett tevékenységükben. (Például a tudományos kommunikációban ne politikusként és politikai szempontok szerint, a jogban ne a gazdasági rentabilitás szerint, a politikában ne a művészeti értékelés szerint tevékenykedjenek). Ám akkor nyilvánvalóvá vált számomra, hogy Luhmann funkcionális alrendszereinek differenciálódása csak a professzionális jogász, művész, tudós, vállalkozó, politikus, újságíró stb. csoportok kialakulásával mehetett végbe. Ennek pedig két következménye is volt az elméleti megfogalmazásra. Egyik abban állt, hogy le kellett szűkíteni a funkcionális alrendszerek határait a professzionális intézményrendszerekre, és ezzel a laikus cselekvéseik és kommunikációik millióira be kellett hozni a mindennapi élet kategóriáját a professzionális alrendszerek mellé. Így a társadalom funkcionális differenciálódásának tételét, mint a professzionális alrendszerek kiemelkedését a diffúz mindennapi életből kellett átfogalmazni. A modern társadalom képe így mint a professzionális alrendszerek mindennapi élet felett való szerveződése, ezek egymással és a mindennapi élettel való kapcsolatai írhatók le (lásd Pokol 1988b). Egy másik változtatást jelentett ez a felismerés abban az irányban, hogy a Luhmann által a társadalom („szociális rendszerek”) szerveződéséből kirekesztett embereket és embercsoportokat vissza kellett hozni az elméleti keretbe. A professzionális és a laikus alapvető különbsége a funkcionális alrendszerek szerveződésében ugyanis nyilvánvalóvá tette, hogy az egész személyiség és annak szocializációja, majd folyamatos jutalmazása, értékelése és esetleges szankcionálása előfeltétel ahhoz, hogy működni tudjanak a funkcionális elkülönültségben az alrendszerek. Vagyis, még ha az egyes professzionális tevékenységet egy-egy szerepben is látja el a cselekvő, a háttérbe tolva az egész személyisége ott van, ott kell lenni ahhoz, hogy a szocializált minták hasznának, és legyen hatása a folyamatos jutalmazásnak, értékelésnek és szankcionálásnak.

E változtatások szükségességének felismerése szembeötlővé tette azt is, hogy Luhmann a társadalom funkcionális szerkezetének kidolgozása közben végletesen kitolta a szemszögből a társadalom embercsoport-tagoltságát, és azt is, hogy ezzel a társadalom teljes képéhez képest egy szűkített társadalom-felfogást tud csak mutatni a luhmanni elmélet (lásd Pokol 1991: 69–87). De az ezzel az elmélettel való átfogóbb elégedetlenség csak azoknak a tapasztalatoknak alapján jött létre elméleti gondolkodásban, melyeket a rendszerváltás óta működő kapitalista társadalmi szerveződés nyújtott az elmúlt években. Egyre nyilvánvalóbb a mindennapi tapasztalatok és az ennek fényében végzett rendszeres kutatások fényében, hogy a társadalom uralmi szerkezetének bevonása nélkül félrefutnak a Luhmannra alapozott elemzések.

A társadalom uralmi szerkezete

Eddigi elemzéseinket úgy összegezhethetjük, hogy a társadalom egyes alrendszerének funkcionális teljesítményei és az ezeket biztosító mechanizmusok mellett az egyes embercsoportjai közötti tagoltságokat és e csoportok közötti dominancia és alárendeltség dimenzióját is be kell vonni a társadalomelméleti fogalmi keretbe. E kibővítés után az eddig funkcionális teljesítményként tárgyaltak hatalmi erőforrásként is számba jönnek, és a nagy tudományos, művészi, jogi, gazdasági, újságírói stb. teljesítmények a felettük rendelkezést szerző embercsoportok számára a hatalmi dominanciát fokozni tudják, és az alárendeltségben/elnyomásban tartott embercsoportok között csökkenteni tudják ezekkel az elégedetlenség megszerveződésének lehetőségét.

Marx Károly az 1800-as évek második felében a gazdasági erőforrások feletti uralmat, a termelőeszközök tulajdonlását tekintette annak, amely osztársadalmi uralmat teszi lehetővé egy embercsoport számára. Elméletében az anyagi szükségletekre való termelés a társadalom alapja, és a termelési viszonyok, benne a termelő eszközökkel rendelkező uralkodó osztály és a pusztán munkáerejét a megélhetésért eladni kényszerülő dolgozó osztály, vagy más szóval proletariátust adja a társadalom két alapvető osztályát, illetve az alárendelten a földjáradékból élő földbirtokos osztályt jelent egy harmadik társadalmi osztályt (Marx 1978: 833–834). A társadalom szellemibb tevékenységei és részei, az eszmék, ideológiák, vallások, politikai hitek stb. már csak mint ezek szublimált kifejeződései jöttek számba, és az igazi marxista számára a feladat az volt, hogy ezeket vissza tudja vezetni az alapul fekvő gazdasági érdekellentétekre és ezek osztálykifejeződéseire (Wright 1997: 4–21). Az állam, a jog – legyenek azok bármennyire is demokratikusnak és igazságosnak tűnők – a társadalom uralkodó osztályának eszközei ebben az elméletben, és a demokratikus választások legfeljebb mint álcák takarják le az állam és törvényei igaz természetét, mert különböző utakon az uralkodó osztály érdekei és akarata jelenik meg bennük.

Ez az eredeti marxi megfogalmazás egy sor elágazáson ment keresztül a későbbi marxista szerzők megközelítésében, melyek közül csak néhányat lehet itt kiemelni. Közvetlenül a Marx halála utáni évtizedekből, az 1800-as évek végén Rudolf Hilferding dolgozott ki egy fontos változtatást az uralkodó tőkésosztályt illetően (Hilferding 1959). Hilferding két olyan változásra mutatott rá, melyek a Marx elméletében főként gyárosokat jelentő termelőeszköz-tulajdonosok és a termelő tőke helyett a bankár-pénzügyi csoportokat és a pénztőkét helyezte a középpontba. Egyik ilyen változást a részvénytársaságok elterjedése hozta létre, amely a kis és közepes nagyságú részvénytulajdonosokat elválasztotta a termelés és a termelőeszközök ellenőrzésétől. Az ellenőrzés átment ezzel a változással a részvénytőzsdét működtető bankár-pénzügyi körökhöz, és a termelőeszköz-tulajdon a részvénytulajdon formájában már elavulttá tette a termelőeszköz tulajdonos réteg uralkodó osztályként felfogását (Hilferding 1959: 447–464). Hilferding másrészt kiemelte azt a változást, hogy a nagy bankok válnak egyre inkább az új és új vállalatok létrehozóivá, és a kis-részvényesek tömegének bevonásával – akik amúgy is csak az általuk irányított részvénytőzsdéken realizálhatják nyereségüket – önálló szerepet nyertek a társadalom feletti uralomban (Hilferding 1959: 315–345). Elemzésében a banki és a termelő tőke így összefonódik, és a dominancia ezen belül a banktőkés csoportokhoz kerül. (A magyar tőkés fejlődést illetően Hilferding nyomán Ránki György mutatta ki egy

sor tanulmányában a nemzetközi banktőke dominanciáját az 1870-es évektől, lásd Ránki 1985.)

Ezt a gondolati vonalat vitte tovább az amerikai James Burnham, aki 1941-ben kiadott *A menedzserek forradalma* című könyvében az új uralkodó osztálynak már nem a tőkéseket, hanem a tulajdonosoktól elszakadt vállalatok vezető rétegeit tekintette. A kis részvényesek tömegére széthulló tulajdonosi kör semmilyen beleszólással nem rendelkezik már a vállalatok működtetésébe, és a menedzserrétegek – nagy jövedelmeket leszakítva a profitból – egy egységes uralkodó osztállyá olvadtak össze Burnham megítélése szerint. Már itt jelezni kell, hogy az empirikus vizsgálatok nem támasztották alá a tulajdonosi körnek ezt a teljes kiszorulását a vállalatok vezetéséből, és a vállalatok mögötti tulajdonosi körök, főként a nagy bankár csoportok beépülését a csúcstevezés meghatározó pozícióiba mutatták ki (lásd pl. Scott 1991: 152; Carroll–Carsons 2003).

A marxi elméleten belül az olasz Antonio Gramsci elemzései vittek fontos új hangsúlyokat a társadalom uralmi szerkezetének feltárásába az 1930-as években készített írásaiban (lásd magyar nyelven Gramsci 1977). Egy félévszázaddal Marx halála után, a kibomlott tömegkommunikáció, a bővülő egyetemi-akadémiai szféra idején Gramsci már tudta észlelni a gazdaságon túli szellemi szektorok szerepét is a társadalmi uralom fenntartásában. Így a gazdasági törvényszerűségek mellett a szellemi erőforrások, hitek, ideológiák szerepét is kiemelte az uralkodás fenntartásában, vagy egy új uralkodó szerepre törekvő csoport esetében e pozíció elérésében. E meglátásai fényében hangsúlyozta, hogy az uralkodás elemzését nem lehet leszűkíteni az államra és annak erőszak-apparátusára – ahogy a korábbi marxista elemzők tették –, hanem a civil társadalomban levő pozíciók és a szellemi befolyás megteremtésével olyan hegemóniát lehet teremteni, amely segíthet az ezt elérő új osztálynak az államhatalom megszerzésében, de később is nélkülözhetetlen az uralkodás stabilizálásában.

Az ortodox marxi szerzők épp ezekért a változtatásokért kritizálták Gramscit és mai követőit, akik neo-gramscianus iskolaként váltak ismertté az elmúlt évtizedben (lásd Bieler–Morton 2001). Ortodox marxista irányból felvetik, hogy a „politicizmus”, a voluntarizmus hibája jellemző Gramscira és követőire. Ennek lényege, hogy a gramscianusok elsiklanak a kapitalista strukturális kényszerek és ezek determinációs ereje felett, és ezzel együtt túlbecsülik a tudatos cselekvések erejét a társadalmi történelemben, bizonyos dolgok létrehozásában illetve más dolgok felé haladás kikényszerítésében (Scherrer 1999: 165). A politicizmus vádja már Gramsci ellen felmerült, amely az akkori kommunista mozgalom túlzott gazdasági determinizmusa ellen irányult nála. Így ő szabadabb mozgást látott a társadalmi erők számára, és megítélése szerint a gazdasági struktúrák nem teljesen határozzák meg a társadalmi eseményeket. Az ortodox kritika ma a neo-gramscianusokkal szemben ezt úgy fogalmazza meg, hogy túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítanak az elit-kutatásnak, az egyes tőkéscsoportok sikeres stratégiájának, vagy ennek elmaradásának. Vagyis eltúlozzák a gazdasági alaptörvények és az alapvető osztályok harcának hatásához képest a másodlagos szervezkedések erejét egy-egy változás magyarázatában, és szubjektívebbnek gondolják a változások kikényszerítését, ennek megszervezhetőségét, mint azt az ortodox marxisták gondolják. Egy másik kritika, hogy Gramsci és új követői nagy jelentőséget tulajdonítanak a munkásság vagy ennek egy része konszenzusának az uralkodó osztállyal vagy ennek egy részével, mintha ez hozna létre egyes társadalmi változásokat.

Pedig ortodox marxista álláspont szerint ez egyszerűen az erőszak vagy ennek fenyegetése által meghatározott kényszer, és nem konszenzus a munkásság egyes csoportjai részéről a tőkescsoportok terveihez. Egyáltalán, túlzottan háttérbe szorítják az állami kényszer szerepét a dolgok és az események magyarázatában, és a civil társadalom, az állam-előtti szféra szerveződését és ennek hatását állítják a középpontba a gramscianusok. Ez a kritika még Gramsci idejéből való, aki az akkori kommunista pártok államra koncentrálása helyett helyezte előtérbe a civil társadalomban való hegemónia megszerzésének fontosságát, túlzottan az akkori kritikusai szerint (Scherrer 1999).

A funkcionálisan differenciálódott mai társadalmak szem előtt tartásával nem fogadhatjuk el az ortodox marxisták kritikáját, és épp az adja a neo-gramscianus szerzők erényét, hogy bár középpontnak tekintik a társadalom uralmi szerkezetében a gazdasági erőforrások feletti rendelkezést, de elfogulatlanul bevonják a legkülönbözőbb szellemi szektorok, és az itteni tevékenykedők teljesítményét is az össztársadalmi uralom létrehozásában és fenntartásában. Az akadémiai szociológia és szélesebb társadalomelmélet irányzatai közül pedig az emeli ki őket, hogy míg az utóbbi évtizedekben a legtöbb neo-marxi alapozású szerző lemondott az össztársadalmi uralkodás és elnyomás elemzéséről, ezek konkrét mechanizmusainak feltárásáról, ők megmaradtak a társadalom uralmi szerkezetének kutatásánál, és nagy tömegű empirikus kutatást végeztek az elmúlt években ebben az irányban.

Fontos módosítást jelent az eredeti marxi elemzésekhez képest, hogy bár marxistaként elismerik a fő társadalmi megoszlásként a tőke és a munka ellentétét, ám a tőkéséket nem egy homogén osztálynak tekintik, hanem inkább egymással harcoló-rivalizáló csoportok laza halmazának. E tőkés csoportok elitjei azért küzdenek, hogy az ő általánosításaik váljanak az egész tőkés osztály és ezen túl az egész társadalom eszméivé és törekvéseivé (Apeldoorn 2001: 72). Ezzel a módosítással eltűnik a marxi elméletnek az a megszemélyesítő jellege, amely mint egy önálló tudattal rendelkező „kollektív személyt” elemzi az uralkodó osztályt, amely „megtervez”, „eldönt” és mint egy szuperember „irányítja” a társadalom történéseit. Azt is lehet mondani, hogy maga „a” tőkésosztály is már csak nominálissá és félretehető fogalommá válik a változtatás után, és a fő hangsúly a különféle tőkés csoportok egymással való küzdelmére és uralmi technikáik feltárására helyeződik át. A neo-gramscianusok egy másik változtatása az eredeti marxi elméleten a szűk gazdasági szemlélet feloldása, és a gazdasági dimenzióban uralmat gyakorló tőkés csoportok – a „termelési eszköz tulajdonosok” – mellett az „organikus értelmiség” fontosságának kiemelése jelenti: „Minden társadalmi csoport, amely létrejön a gazdasági termelés alapvető funkciója területén, alkot egy magával összeköttetésben álló, egy-vagy több organikus értelmiségi csoportot, amely homogenitást és tudatosságot ad a csoportnak a funkcióját illetően, és nemcsak gazdasági területen, hanem társadalmi és politikai szinten is” (Gramsci börtönnaplójából idézi: Bieler–Morton 2001: 26). Az organikus értelmiség úgy általánosítja a tőkescsoport törekvéseit és a csoport számára fontos tennivalók alátámasztására az érveket, hogy azok elvesztik partikulárisérdek-jellegüket, és általánosabb eszmei síkon, mint nemes és általánosan követendő célok jelennek meg ezek, és e szublimálással már a csoporton kívül szélesebb társadalmi körben is egyet tudnak érteni ezekkel az érvekkel és eszmékkel. „Üggyé formálja” a tennivalókat, amelyért már érdemes áldozatokat hozni, és morális tartást ad az ezt felvállalók számára, míg e nélkül csak meztelen érdektö-

rekvénként jelenne meg a nyilvánosság előtt. Ezzel juttatják széles hatáshoz és uralomhoz a támogatott tőkéscsoportot az organikus értelmiségiek (Gill 2001: 65). Az „organikus értelmiség” fogalmi kategóriája kiválóan alkalmas arra, hogy a professzionális alrendszerek kibomlása utáni komplex társadalmakat és bennük a professzionális csoportok hatalmi erőforrásait az uralom dimenziójában is elemezni tudjuk.

Egy következő változtatást a marxi elméleten a társadalmi osztályok mellé a „történelmi blokk” fogalmának a behozatalával hajtották végre a neo-gramscsiánusok. Ez tulajdonképpen még inkább névlegessé teszi a társadalmi történések osztály-meghatározottságát, és az egyes társadalmi törekvések illetve események mellé nem egy-egy osztály kerül hajtóerőként, hanem a különböző társadalmi osztályok egy-egy részét összefogó „történelmi blokk”-ok. Egy-egy nagyobb társadalmi változtatás végrehajtására, amely után a társadalmi erőviszonyok egy hosszabb időre átalakulnak, és új tőkéscsoport kerül uralkodó pozícióba, mindig egy történelmi blokkban egyesülő, „össze-szerveződő” embercsoportok konglomerátuma jön létre. Példának hozzá az Európai Unió egységes valutájáért küzdő neoliberális történelmi blokk kialakulását az 1980-as évek második felétől, amely révén a tagállami kormányzati gazdaságpolitikák lehetősége megszűnt, és a globális pénzoligarchia hatalma vált középpontivá az Unióban is: „A neoliberális történelmi blokk az egységes európai valutáért, amely teljesen le van szakítva minden EU-szervezet kontrollja alól, és teljesen egy független jegybank kezeli a valutát, ilyen történelmi blokkba gyűlt csoportokat jelent. Ebbe első sorban persze a pénzügyi körök, a tagállami pénzügyminisztériumi főtisztviselők, az EU-apparátus, az IMF, a Világbank és a többi ilyen globális szervezet apparátusa van benne, illetve az európai szintű nagyvállalatok közül azok, amelyek egész európai szintre termelnek elsősorban, de azok a munkások és kis vállalkozók is, amelyek az ilyen vállalatok dolgozói, illetve ezekkel szoros beszállítói-alvállalkozói viszonyt tudtak kialakítani. Továbbá emellett azok a káderek-értelmiségiek, akik a neoliberális közgazdasági, jogi, médiabeli stb. segítséget megadják ennek a történelmi blokknak” (Gill 2001: 53).

Fontos újítás az eredeti marxi elmélethez képest a *hegemónia* fogalmának bevezetése a társadalom uralmi rendjének elemzésébe. Ezzel lehetővé válik, hogy az állam-központú hatalmi elemzések mellett a szélesebb magánhatalmi szerveződéseket és a kulturális-szellemi szektorokban levő hatalmi szerveződéseket is meg tudják ragadni. A globális uralmi rend megragadására ez a változtatás azért is fontos, mert itt állami szerv, „világkormány” nem alakult ki, ám fél-állami, fél-magán világszervezetek, mint az IMF és a Világbank és a pénzoligarchia nagy alapítványhálózatai összefonódva minden formális állami hatalmi jogosítvány nélkül is döntő befolyást és uralmat tudtak szerezni az állami kormányzatok felett: „A nemzetközi politika-alakítási apparátus együttműködik a magán jellegű ügynökségekkel, mint pl. a Trilaterális Bizottság, melynek tag EU tagsága van, elit politikai és gazdasági érdekeket képviselve, a WTO, a Harmincak Csoportja, amely különösen fontos a pénzügyek terén, vagy a brit intézetek közül az Economic Affairs Institute, az Adam Smith Intézet, az amerikai Brookings Intézet, az Enterprise Institute, és a nagy vállalatok vezetőinek egy sor fórumával (...) A neoliberális transznacionális blokk így egy jelentős bázissal rendelkezik az EU-n belül” (Gill: 2001: 54).

Végül fontos eltérés a neo-gramscsiánus elméletben az eredeti marxi elmélethez képest, hogy itt a társadalmi változások és események nem szükségszerűen mennek végbe

a gazdasági meghatározottságból kiindulóan (noha elismerik ennek erejét a változásokban), hanem a történelmi blokkok aktív szervezésével és küzdelmeivel. Ám épp ezért egy ellen-hegemónia kiépítésével és blokk szervezésével le lehet állítani változásokat, és más irányt lehet szabni a társadalmi történéseknek. Vagyis ezzel a társadalmi változások mögötti kizárólagos gazdasági determinizmust tüntetik el, és ezredvégi komplex társadalmak valóságához ezzel közelebb jutnak ezen irányzat szerzői.

A neomarxi elméleti vonalon belül a francia Pierre Bourdieu hozott létre az elmúlt évtizedekben egy átfogó elméletet, és nála a társadalom funkcionális szemléletének beemelése mellett megmaradt az uralmi szerkezetre figyelés is (részletes elemzéséhez lásd Pokol 1996: 76–144). Bourdieu az 1960-as évek elején lefolytatott kutatásaiban a társadalom különböző rétegeiből származók eltérő kulturális örökségét – későbbi kifejezésével: kulturális „tőkét” – vizsgálta, és e különbségek meghatározó jelentőségét az iskolai és a felsőoktatási előmenetelben, és így az eltérő esélyeket a társadalom elit-csoportjainak pozícióiba kerülésnél. (lásd erre Bourdieu magyar nyelven is megjelent tanulmányát: 1978: 71–128). Fő hangsúlya e műveiben az, hogy a társadalom felett uralkodó elitekbe már nem a születéssel – a gazdagságba és a kiváltságos családokba születéssel – lehet bekerülni, hanem az iskolai bizonyítványok hierarchiájának felépítése után csak a magasabb fokozatok megszerzésével. A gazdaság, a jogszolgáltatás, a közigazgatás, az akadémiai-egyetemi szféra stb. csúcspozícióiba így a legalsóbb fokozatok legjobbjaitól kezdve kerülnek, és ez a „meritokrácia”, a saját érdemből élre kerülés látszatát hozza létre. Bourdieu kutatásainak tekintélyes része arra irányult, hogy leleplezze ezt a látszatot, és bemutassa, hogy a felső osztályok gyerekeire – nyelvhasználatára, magatartási szokásaira, privilegiált (családi) ismeretanyagára stb. – szabott előmenetel azt hozza létre, hogy a mai felső rétegek gyerekeiből lesznek a holnap felső rétegei is, csak most már elit-felsőiskolai diplomával legitimálva (lásd Bourdieu 1989: 19–82). Ezekkel a kutatásaival egy sor rejtett mechanizmust feltárt Bourdieu a társadalmi rétegek közötti egyenlőtlenségek tartósságaiból, de másrészt ezeknek implicite egy olyan hatása is volt, hogy elemzéseiben a gazdasági és a pénztőke csoportjainak *közvetlen* társadalmi meghatározó mechanizmusai háttérbe szorultak. Kutatásainak a francia társadalom finom belső rétegzettségére irányultsága másrészt azzal is járt, hogy életműve döntő részében az egyes országok között összefonódó gazdasági és pénztőkés csoportoknak az egyes országok belső életére irányuló meghatározó erejét nem vizsgálta. A sors fintora, hogy amikor 1995 végén személyesen is bekapcsolódott a napi politikai küzdelmekbe – hangsúlyozottan a *munkásbal*, és nem intellektuális körökben domináns balliberális pozíciók oldalán –, és néhány év alatt a globális uralmi rend ellen fellépő új mozgalom egyik szervezője és aktív résztvevője lett, már nem jutott ideje ennek rendszeres elméleti művekbe foglalására. A 2002-ben bekövetkező halála előtt azonban már megkapta a globális uralmi rend szellemi háttércsoportjaitól, és a korábban a szociológiai és a szélesebb társadalomtudományi közvéleményben szinte „szentként” tisztelt Bourdieu-nak a „szociológiai terrorizmus” vádjá ellen kellett küzdenie (lásd Verdes-Leroux 2000).

Összegezve tehát: Bourdieu miközben a társadalom funkcionális szerkezetét is a középpontba állította az egyes társadalmi „mezők” belső mechanizmusainak elemzésével, nem mondott le az uralmi szerkezet számbavételéről sem. Annnyiban azonban csonka maradt ez az elemzése, hogy bár a dominálás és az alárendeltség mechanizmusait az egyes társadalmi mezőkben felmutatta, de az össztársadalmi uralmi csoporto-

kat, ezek nemzetközi szintű összefonódásait nem vette be elméleti keretébe. A marxi elméleten belül így inkább található elemzés és felhalmozott empiria ennek feltárására a neo-gramscianus irányzathoz tartozó szerzők tanulmányaiban, noha a Bourdieu nyomán megindult empirikus jellegű felmérések is használhatók ennél (lásd hazai vonatkozásban különösen Szalai Erzsébet empirikus elemzéseit: Szalai 2001: 117–197). A feladat tehát az, hogy a funkcionálisan differenciált társadalmak szerkezetét az uralmi szerkezet elemzésének szempontjaival összekössük. Simmel, Weber, Parsons, Luhmann és Habermas nézőpontjai és elemzéseik csak ezekkel együtt adják vissza teljesebben a vizsgált társadalom események meghatározottságát. A funkcionalista és az uralmi szerkezetre összpontosító marxi nézőpont szintézisét kell létrehozni.

Irodalom

- Apeldoorn van, B. (2001): The Struggle over European Order: Transnational Class Agency in the Making of 'Embedded Neo-Liberalism'. In Bieler, A.–Morton, A.D.(eds.): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Hampshire: Palgrave, 135–176.
- Bieler, A.–Morton, A.D. (2001): Introduction: Neo-Gramscian Perspectives in International Political Economy and the Relevance to European Integration. In Bieler, A.–Morton, A.D.(eds.): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Hampshire: Palgrave, 3–24.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. (1989): *La noblesse d'état*. Paris: Les Édition des Minuit.
- Caroll, W.K.–Carson, C. (2003): Forging a New Hegemony? The Role of Transnational Policy Groups in the Network and Discourses of Global Corporate Governance. *Journal of World-Systems Research*, 9(1), Winter, 67–102.
- Durkheim, É. (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Durkheim, É. (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Eisenstadt, S.N. (1963): *Breakdowns of Modernization*. New York.
- Eisenstadt, S.N. (1964): Social Change, Differentiation and Evolution. *American Sociological Review*, (??): 375–386.
- Giegel, H. (1975): *System und Krise. Kritik der Luhmannschen Gesellschaftstheorie*. Frankfurt am Main.
- Gill, S. (2001): Constitutionalising Capital: EMU and Disciplinary Neo-Liberalism. In Bieler, A.–Morton, A.D.(eds.): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Hampshire: Palgrave, 47–69.
- Gramsci, A. (1977): *Az új fejedelem*. Budapest: Magyar Helikon.
- Grimm, K. (1974): *Niklas Luhmanns 'Soziologische Aufklärung' oder das Elend der aprioristischen Soziologie*. Hamburg.
- Habermas, J.,(1981): *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.

- Hilferding, R. (1959): *Finanztöke*. Budapest: Kossuth.
- Luhmann, N. (1965): *Grundrechte als Institution. Ein Beitrag zur politischen Soziologie*. Berlin: Duncker & Humblott Verlag.
- Luhmann, N. (1970): Selbststeuerung der Wissenschaft, In Ders., *Soziologische Aufklärung: Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*. Band 1., Opladen. S. 232–252.
- Luhmann, N. (1971): Az értelem mint a szociológia alapkategóriája. In Luhmann, N.: *Válogatás írásaiból. Szociológiai Füzetek*, 42: 32–47.
- Luhmann, N. (1984): *Zum Begriff der sozialen Klasse*. Milano: Giuffrè Editore.
- Luhmann, N. (1987): *Archimedes und wir*. Merve Verlag.
- Marx, K. (1987): *A töke*. III. kötet. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Némedi, D. (2001): Utószó. In Durkheim, É.: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris, 405–435.
- Parsons, T. (1937): *The Structure of Social Action*. New York.
- Parsons, T. (1951): *The Social System*. New York.
- Parsons, T. (1966): *Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood-Cliffs.
- Parsons, T. (1971): *The Systems of Modern Societies*. Englewood-Cliffs.
- Pokol B. (1987): A funkcionista rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról. In Csepeli–Papp–Pokol: *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest: Gondolat, 153–324.
- Pokol B. (1988a): *A szociológiaelmélet új útjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pokol B. (1988b): A társadalom rendszerei. A szociológiai rendszerelmélet kategóriái. *Szociológia*, (4): 343–360.
- Pokol, B. (1990): *Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologien*. Bochum: Brockmeier Verlag.
- Pokol B. (1996): *Modern francia szociológiaelméletek*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- Pokol, B. (1991): *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Pokol B. (1999): *Szociológiaelmélet*. Budapest: Rejtjel Kiadó.
- Ránki Gy. (1985): A Magyar Általános Hitelbank szerepe. In Ránki, Gy.: *Kényszerpályák*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Schimank, U. (1985): Der mangelnde Akteurbezug systemtheoretischer Erklärungen gesellschaftlicher Differenzierung - Ein Diskussionsbeitrag. *Zeitschrift für Soziologie*, (14): 421–434.
- Schimank, U. (1988): Gesellschaftliche Teilsysteme als Akteurfiktionen. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 40: 619–639.
- Scott, J. (1991): *Who rules Britain?* Cambridge: Polity Press.
- Simmel, G. (1890): *Über sociale Differenzierung*. Berlin: Duncker & Humblot.

- Simmel, G. (1973): A pénz filozófiája. In Simmel, G.: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 33–179.
- Szalai E. (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest. Aula Kiadó.
- Verdes-Leroux, J. (2000): *Deconstructing Pierre Bourdieu: Against Sociological Terrorism from the Left*. New York: Agora Publishing.
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1.* Budapest: Közgazd. és Jogi Kiadó.
- Wright, E.O. (1997): *Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Znaniecki, F. (1934): *The Method of Sociology*. New York.